

Átalakulás és válságjelenségek

Beszélgetés Andorka Rudolffal

A most Széchenyi-díjazott akadémikus tudományterületét tekintve szociológus, a közgazdasági egyetem rektora, az Országos Tudományos Kutatási Alap elnöke, csendes és szelíd ember. Andorka Rudolf a politika jóvoltából olyan kalandos életutat mondhat magáénak, hogy csupán ennek felidézése is híven tükrözi hazánk hányatott történelmének utóbbi fél évszázadát.

- Hol kezdődik voltaképp az ön története?
- Apám sorsánál, amelyhez természetesen sok szállal kötődöm. 1941-ben épp tízéves voltam, amikor ő a háborúba való belépéskor lemondott madridi követi állásáról. Meggyőződéses nemzeti liberális és polgári demokrata volt ugyanis, aki a nácizmust és a bolsevizmust egyaránt elítélte. Jellemző, hogy 1939-ben, amikor Németország lerohanta a lengyeleket, azt írta naplójába: Hitler elkövette azt a bűnt, hogy megnyitotta Európát a bolsevizmus előtt. Magatartásának megfelelően a Gestapo mint náciellenest letartóztatta és Mauthausenbe hurcolta, majd ugyancsak politikai álláspontjából következően az ÁVH 1950-ben, a Szociáldemokrata Párt megtizedelésekor ismét letartóztatta.
- Hogyan hatott ez a kiskamaszra, illetőleg a fiatalemberre?
- Rövidre fogva úgy, hogy mind magánéletemben, mind később a tudományos munkásságomban a nácizmust és a bolsevizmust mint totalitárius eszmét mereven elutasítottam. Később az is eszembe jutott, hogy disszidálok, de olyan erősen kötődtem ehhez az országhoz, hogy végül mégsem tettem. Ez is apámtól maradt rám, ő is Nyugaton maradhatott volna a háború megindulásakor: az angolok menedékjogot kínáltak neki, és 1945 után is módunk lett volna a kivándorlásra.
- A pártállami kormányok azonban nemigen honorálták ezt a hűséget.
- Nem; 1951-ben kitelepítettek, 1949-től 1960-ig csak fizikai munkából tudtam megélni. 1956 után pedig öt hónapos börtönbüntetést szenvedtem röpcédula-terjesztés miatt. Ez alatt a tizenegy esztendő alatt tehát megjártam a társadalom minden rétegét, és elegendő gyakorlati tapasztalatot szereztem későbbi demográfiai és szociológiai stúdiumaimhoz.
- Mikor indult el az úgynevezett másként gondolkodók felé?
- Végül is nem kellett változtatni nézeteimen: a „létező szocializmus” egy pillanatra sem kísértett meg. Középiskoláimat a piaristáknál végeztem. A Deák téri evangélikus gyülekezet ifjúsági csoportjához tartoztam. Mindkettő liberális iskolát jelentett. Ez a gondolkodás jellemezte baráti köröm tagjait is: egyébe kovácsolta őket a sztálini rendszerrel való szembenállás. Hogy csak ismertebb neveket említsek, ide tartozott Dornbach Alajos, Forintos György, **Eörsi István** (egy ideig Gyurkó László), Hegedüs B. András, Pomogáts Béla, Szelényi Iván. A börtönből való szabadulásuk után kerültem közelebbi kapcsolatba Donáth Ferencsel, valamint Bibó Istvánnal, ez utóbbi „kollégám” is volt a statisztikai hivatal könyvtárában.
- Mi volt a Bibóval való találkozás hozadéka?
- Megerősítette korábbi meggyőződésemet, vagyis azt, hogy egy protestáns szellemű kereszténység, a liberalizmus, a nemzeti érzés és a szociális érzékenység eszméit együttesen is lehet vállalni. Nagyon elszomorít, hogy ezeket az elveket ma gyakorta egymás ellen játsszák ki, vagy legalábbis összeegyeztethetetlennek tartják.
- Hogyan jutott jelenlegi stúdiumai közelébe?

– 1960 és '62 között fordításból éltem. Tulajdonképp így kerültem kapcsolatba a KSH-val: könyvtárának igazgatója, Danyi Dezső felvett négyórás szerződéses állásba. Érettségi óta érdekelt a közgazdaság számos kérdésköre, továbbá a demográfia, utóbb pedig a szociológia. A könyvtár jó lehetőséget adott arra, hogy továbbképezsem magam, és persze a szakmai szövegek is, amelyeket fordítottam. Ennek alapján jelent meg az első tudományos cikkem 1962-ben, az akkori Valóságban, a matematikai közgazdaságtan témájában.

– És hogyan lett a mellőzött segéderőből tudományos kutató?

– 1963 tavaszán áthívtak a Demográfiai Kutató Intézetbe és munkatársi állással kínáltak meg, mert szükségük volt olyasvalakire, aki a témában képzett és nyelveket is beszél. Végül is 1963-tól '83-ig a statisztikai hivatal állományában dolgoztam, s az utam itt már viszonylag egyenes volt. Péter György és Huszár István elnöksége alatt az akkori viszonyokhoz képest jó lehetőséget kaptam a tudományos munkára. Bálint József elnöksége idején, az 1970-es években viszont e lehetőség erősen beszűkült, távozása után ismét javult. Amikor 1984-től a közgazdasági egyetem tanszékvezetője, majd 1991-től rektora lettem, a kutatást már alig, végül egyáltalán nem gátolta a politika. Azért hozzátenném, hogy 1963–83 között a KSH-ban tulajdonképpen mindig egy szinttel alacsonyabb beosztásban voltam, mint ami a munkámnak megfelelt, és később, 1970-ben jutottan először külföldi tudományos konferenciára, ösztöndíjpályázataimat pedig rendre visszautasították.

– Ebben az időben már sokat publikált. Össze lehet-e foglalni, mi volt a tudományos álláspontja ebben az időben?

– Mivel a statisztikai hivatalban működtem, elsősorban adatokkal volt dolgom. Később a külföldi szociológusok között is azokhoz vonzódtam, akik empirikus kutatásokhoz álltak közel. Volt és ma is van bennem ellenérzés a világmegváltó teóriákkal szemben. Tények és számok alapján vált világossá, hogy Magyarországon nagyon sok hibás folyamat megy végbe. Adatok bizonyították, hogy az országban az alkoholizmus rohamosan nő. Aztán, hogy a magyar családokban a gyermekszám csökken: kevesebb csecsemő születik, mint amennyi a szülők számának megtartásához elegendő volna. Vagyis a népesség szükségszerűen csökkenni fog. Ez egyfajta közérzet jele is. Amikor 1970 táján nagyobb kutatási témát bíztak rám a társadalmi mobilitás és rétegződés körében, az adatok azt mutatták, hogy Magyarországon nagyon is határozott egyenlőtlenségek találhatók, és jelentős szegénység létezik. Mindebből nemcsak érzelmi, hanem tudományos alapon is azt szűrtem le, hogy a változások elkerülhetetlenek. De hogy ez miként fog végbemenni, arról semmilyen elképzelésem sem volt. Aztán 1984-ben a közgazdasági egyetem tanára lettem, a rendszerváltozás után, 1991-ben pedig rektora.

– A negatív tendenciákból tehát prognosztizálható volt a változás ténye?

– Fokozatosan annyi probléma halmozódott fel a gazdaságban és a társadalomban, hogy valamifajta átalakulás elkerülhetetlenné vált. A gazdaságnak piacra, a társadalomnak humánusra, a politikának liberalizálódásra volt szüksége. De ismétlem: nem tudtam és kivált a térségre vonatkozóan nem érzékeltem, hogy ez ilyen hegyomlászerűen fog bekövetkezni. Lassú változások eredményeiben reménykedtem, és még tíz-húsz évet adtam a rezsimnek.

– Hat évre visszatekintve helyesnek tartja-e a változások irányát és menetét?

– A két fő tényezőt: a magántulajdonon alapuló piaccgazdaságot és a többpártrendszert maximálisan helyesnek tartom. Számos részletkérdésben azonban nem értek egyet. Úgy gondolom például, hogy a fokozatos átalakulás egészségesebb, mint a sokkolás. Ezért nehezményezem a magyar gazdaság átalakításának időnként sokterápiára emlékeztető váratlanságát. Szomorúan

szemlélem, hogy a magyar pártpolitikai küzdelmek fokozatosan eldurvulnak. Fájlalom, hogy Magyarországon a XIX. századi vadkapitalizmusra emlékeztető kíméletlen közéleti és köznapi magatartásformák terjednek el.

– Lehetne-e ez másként egy országban, amely olyan társadalmi és gazdasági fáziskésésben van, mint a miénk?

– Valóban nyomasztó történelmi teher van a vállunkon. Mégis azt gondolom, sok mindent lehetne helyesebben tenni a gazdaságban és a társadalomban már most is. Nagyon helytelenítem például a felsőoktatás nagymérvű megszorítását, mert a kiművelt emberfő a társadalom legfőbb értéke. A Világbank igen alaposan vizsgálta, hogy mi az ilyen közepesen fejlett országok előrelépésének feltétele, és kulcskérdésnek az oktatást és az egészségügyet jelölte meg. Teljesen ésszerűtlennek tartom, hogy a tudományos kutatás költségvetési támogatásának reálértéke évről évre csökken. Ez azzal fenyeget, hogy az oktatók apránként elvándorolnak, és hogy a jó színvonalú magyar tudomány veszít átütő erejéből. Vagy egy másik probléma: nem szükségszerű, hogy a gazdasági recesszió terheit a gyermekes családok aránytalanul nagyobb mértékben szenvedjék.

– Mi az, ami mindebből magyar sajátosság, és mi az, ami az egész térségre vonatkozik?

– Aki Amerikából nézi, azt hiszi, hogy Kelet-Európában minden ország egyforma, holott mi tudjuk, mekkora különbségek léteznek. Ebből következik, hogy vannak országok, melyekben az átmenet jobban sikerült, mint nálunk: elsősorban Csehországra gondolok. Mások jóval hátrébb vannak ebben a folyamatban, például Románia vagy Ukrajna. Általános tendenciának tartom a térségben, hogy az átalakulás nehezebben megy, mint azt a rendszerváltozáskor gondoltuk. Akkor úgy hittük, hogy Magyarországon lesz a folyamat a leggyorsabb, és ezt most sajnos nem mondhatjuk el. De az esélyeket tekintve ma is sokkal jobban állunk, mint a térség több más országa.

– A folyamatok lassulásáért mit lehet inkább felelőssé tenni: a pártviszályokat vagy a gazdasági átalakulás nehézkességét?

– Úgy gondolom, sokkal inkább a pártviszályok felelősek, mert ezek következtében a hatalmi érdekek (s ennek következtében a partikuláris gazdasági érdekek) sokszor fontosabbak az ország érdekénél.

– Az átmenetek elhúzódásáról beszélünk; van-e recept arra, miként lehetne a folyamatot gyorsítani?

– A jelenlegi helyzet sokesélyes. De ha szerencsénk van, és kialakul egy balközép meg egy jobbközép pártstruktúra, a politika pedig ezek váltógazdaságára épül majd, továbbá, ha minden oldalon betartják a demokrácia íratlan játékszabályait, ez elősegítené, hogy túllépjünk a mai válságos helyzeten.

– A válság szót használta. Miben áll ez?

– Rendkívül rossz a társadalom közhangulata. Szociológiai műszóval azt is mondhatnám, hogy anómia, azaz elidegenedésválság van, amely részben még az előző rendszer öröksége. Ez gátolja az egyéni kezdeményezőkézséget, csökkenti a társadalmi felelősségvállalást, a szolidaritást, és rendkívül veszélyes politikai radikalizálódáshoz vezethet. Mind a baloldali, mind a jobboldali szélsőségek megerősödése, a demokrácia és piacgazdaság mellett elkötelezett mérsékelt erők gyengülése és felaprózódása azzal fenyeget, hogy a végre megvalósított demokrácia visszasüllyed valamilyen félig vagy teljesen diktatórikus rendszerbe, és nem sikerül a magyar gazdaságot korszerű piacgazdasággá fejleszteni. Pedig a magyar történelem folyamán ritkán voltak ilyen jó esélyeink arra, hogy szilárd demokráciában és fejlett gazdaságban éljünk, s felzárkózzunk Nyugat-Európához.

- Mit tart eddigi életművéből a leginkább fontosnak?
- Két szociológiai kutatásomat szokták bel- és külföldön leginkább értékelni. Az első a társadalmi mobilitás, vagyis az egyének, családok helyváltoztatása a társadalomban. Hogy kiből lesz vezető, kiből értelmiségi, ki lesz segédmunkás és paraszt. 1960 óta négy magyar adatfelvétel eredményei is arra engednek következtetni, hogy e téren koránt sincs olyan egyenlőség Magyarországon, mint amilyenről az uralkodó ideológia beszélt. Mivel a magyar adatfelvételek eredményeit nyugati és amerikai eredményekkel összehasonlították, kitűnt, hogy a mobilitási esélyegyenlőtlenségek ezekben az országokban hasonlóak voltak, nem létezett tehát valamiféle „szocialista” mobilitási minta. A másik téma a családok gyermekszáma. Remélem, meggyőzően bizonyítottam: a fiatal családok anyagi nehézségei és általában a társadalomban elterjedt pesszimizmus lényeges szerepet játszik abban, hogy a gyermekszám már nagyon korán, 1960 körül igen alacsonyra süllyedt. A gyermekes családok terheinek csökkentésével és egy reálisan optimista jövőkép kialakításával viszont elő lehet segíteni, hogy a változatlan népességszámhoz elegendő számú gyermeket vállaljanak a magyar családok.
- Milyen tervei vannak a továbbiakban?
- Két nagy tudományos ambícióm van a jövőt illetően. Szeretnék a következő időszakban korábbi szociológiai jegyzetemből tankönyvet írni, amely a magyar egyetemi és főiskolai hallgatóknak bevezetést adna a szociológiai gondolkodásba és a magyar társadalom megismerésébe. Szeretnék továbbá hozzájárulni ahhoz, hogy valóban megértsük, mi történt a rendszerváltás óta a magyar társadalomban.

Lukácsy András